

**Vilniaus
universitetas**

Axel Holvoet

Kas čia per tema? Įtartinos kilmės
konstrukcinė idioma ir jos peripetijos
Kalbotyros doktorantų seminaras
2024 12 06

Kas čia per tema?

- Mano pranešimo temą sudaro tokios konstrukcijos kaip

Was ist das für ein Tier?

Wat is dat voor een dier?

Vad är det för djur?

Co to za zwierzę?

Ščo ce za tvaryna?

Co je to za zvíře

Kas čia per žvėris?

Kas tas par dzīvnieku?

Germanizmas?

- Miklosich (1968–74): „ein in allen sprachen mit ausnahme der bulg[arischen] und serb[ischen] vorkommender germanismus“.
- Bielenstein (1864): „ Diesen im Lett[ischen] und Lith[auischen] gleicherweise sich findenden Germanismus kann der ächte Lette sehr wohl vermeiden...“
- Už lygiagrečią raidą savo darbuose apie latvių ir lietuvių kalbų prielinksnius pasisako Endzelynas (1906) ir Fraenkel (1929).
- Naujausias darbas: Andrii Danylenko, „Russian *čto za*, Ukrainian *ščo za*, Polish *co za* ‘was für ein’. A case of contact-induced or parallel change?“ *Diachronica* 18.2, 2001, 241–265.

Pranešimo idėja

- Šiame pranešime neužimsiu šioje diskusijoje pozicijos.
- Kalbėdamas apie šios konstrukcijos „kilmę“ turėsiu omenyje tik jos gramatikalizacijos istoriją. Sunku paneigti, kad ji į slavų ir baltų kalbas galėjo patekti iš vokiečių kalbos, bet lygiagreti raida taip pat yra įmanoma (galima rasti paralelių).
- Suformuluosiu hipotezę dėl šios konstrukcinės idiomos raidos istoriją ir pateiksiu trumpą ir labai nepilną apžvalgą jos sintaksinės distribucijos ir morfosintaksinių požymių keliose slavų ir baltų kalbose.
- Bendrai galima pasakyti, kad ši konstrukcija rodo didelį variantiškumą, bet nepaisant visų transformacijų išlaiko tam tikrus pastovius bruožus, kurie lemia jos kaip tam tikro „gešalto“ atpažįstamumą.

Prancūziška paralelė

- Mažiau sugramatikalizuotą paralelinę konstrukciją galima rasti prancūzų kalboje:
Qu'est-ce que c'est comme animal?
paraidžiui: ‚Kas čia yra kaip žvėris?‘ (‚What is this in the way of an animal?‘)
- Ši konstrukcija susideda iš dviejų dalių:
 - (a) prašymas priskirti tam tikrą esinį kokiai nors kategorijai („Kas čia?“)
 - (b) klausimo aprėptį siaurianti aplinkybė (adverbialinė frazė): ši kategorija turi būti siauresnė už (jau žinomą) „žvėrių“ kategoriją.
- Plg.

<i>Qu'est-ce que c'est</i>		<i>comme animal?</i>
<i>Was ist das</i>		<i>für ein Tier?</i>

Dvejopa distribucija

- Vokiečių kalboje (bet ne prancūzų kalboje) gali įvykti žodžių tvarkos pokytis, kuris duoda pradžią naujam daiktavardinės frazės tipui:

Was *ist das* || für ein Tier?

[*Was für ein Tier*] *ist das?* ,Koks čia žvėris?‘

[*Welches Tier*] *ist das?* ,Kuris čia žvėris?‘

Plg. * [*Qu’est-ce que comme animal*] *c’était?* ,Koks čia buvo žvėris?‘

[*Quel animal*] *c’était?* ,Kuris čia buvo žvėris?‘

- Dabar yra du distribucijos tipai“
 - [**Was**] *ist das* [**für ein Tier**]?
 - [**Was für ein Tier**] *ist das?*

Dvejopa distribucija

- Dvejopa distribucija pastebima ir kitose kalbose:
Visą vakarą galvojau apie jį, kas jis per žmogus ir iš kur jis atsirado.
Neblogas būdas išsiaiškinti, kas per žmogus stovi prieš jus.
- Jeigu [*kas per žmogus*] yra daiktavardinė frazė, tai ji, kaip kitos daiktavardinės frazės, turėtų būti kaitoma linksniais. Vokiečių kalboje taip yra, bet lietuvių kalboje—ne:
Mit [was für Menschen] reisen Sie gern?
**Su kas per žmonėmis mėgstate keliauti?*
- Lenkų kalboje yra daugiau galimybių, bet yra ir ribojimų:
Co za książkę czytasz? ,Kokią knygą skaitai?‘
Co za ludziom papież Jan Paweł II powierzył owieczki kościoła? ,Kokiems žmonėms JP II patikėjo bažnyčios avis?‘
Ja to nie wiem co za ludźmi wy się otaczacie, ,Nežinau, kokiais žmonėmis apsisupate.‘
**o co za rzeczach ,apie kokius dalykus‘*

Distribucijos ribojimai

- Reikėtų ištirti distribucijos ribojimus visose kalbose, kuriose konstrukcija *kas per* vartojama, bet atrodo, kad jos išeities taškas yra klausiamoji jungties konstrukcija *kas tai/čia/ten yra*, su prielinksniu išplėtimu *per* + NP;
- Lietuvių kalboje iš jungties konstrukcijos paveldėtas ribojimas vardininku (*kas per knygos* bet **kas per knygas skaitai*);
- „kas per“ skirtingose kalbose skirtingu mastu artėja prie kanoninio klausiamojo ir šaukiamojo determinanto statuso. Lietuvių kalboje šis statusas pasiektas, bet sintaksinio konteksto ribojimai rodo, kad ši konstrukcija netoli nuėjo nuo šaltinio konteksto:
*klausia kas per simboliai pavaizduoti ant jos žiedelio kurį gavo dovanų
skaitau ir stebiuosi kas per asilai gali iš žmogaus su hobiu juoktis*

Prielinksnis

- Konstrukcijoje vartojami prielinksniai sutampa su tais, kurie vartojami atliekamai funkcijai arba atstovavimui tam tikrai kategorijai žymėti:

<i>służyć za parobka</i>	<i>(co za zwierzę)</i>
<i>tarnavo per piemenį</i>	<i>(kas per žvėrį)</i>
<i>kalpoja par ganu</i>	<i>(kas par dzīvnieku)</i>

- Tokią pat funkciją anksčiau turėjo vokiečių *für*: „als jemand oder etwas oder solche [...] die man der eigenschaft nach nennen kann oder nennt“ (Der digitale Grimm)

si kômen alle dar für kint,
di nu dâ grôze liute sint. (Wolfram v. Eschenbach, *Parzival*, apie 1200)
„jie visi ten atėjo kaip vaikai (būdami vaikai), kurie dabar yra suaugę žmonės“

Linksnis

- Prielinksnis *für* vokiečių kalboje neišlaiko savo įprasto valdymo:
*Was ist das für ein (*einen) Mann?*
- Kitose kalbose įvairiai:
Kas čia per žmogus?
Co to za człowiek?
Co je to za člověka? (ACC)
Kas tas par cilvēku? (ACC) / Kas tie par cilvēkiem? (DAT)
- Pirminio prielinksnio valdymo panaikinimas turėtų palengvinti sintaksinės distribucijos išplėtimą, bet lietuvių kalboje toks išplėtimas neįvyko.
- Gal tai kaip nors susiję su konstrukcijos amžiumi? *Kas tai* paliudyta pas Donelaitį (*Kas tai per grieks?*), bet senuosiuose raštuose vietoj *kas per* vartojama *kas do*.
- Gal *kas per* paplito iš Mažosios Lietuvos?

Kas do

- Seniausias lietuvių kalbos paminkluose paliudytas mūsų konstrukcijos variantas tai *kas do*:

*Kas jra do atfkiris tarp Chrikshta Iona / bei Chriftaus?
Kas do atfkiris jra moxla Krikfczonifschkoia / ir Kitu /Sectu?*
Margarita Theologica, 1600

- Ši konstrukcija yra slaviškos kilmės (ar pati slaviškoji konstrukcija kilo dėl vokiečių kalbos įtakos yra atskiras klausimas), plg.

co za różnica ,koks skirtumas’

- *do* galėjo kilti iš disimiliacijos: *kas do* < **kas zo*. Tačiau ši forma pasirodo dar kitoje konstrukcinėje idiomoje, kuri taip pat galėjo turėti įtakos.

Kas do

- Minėta konstrukcija taip pat yra slaviškos kilmės:

Bo man nieks dó tô. Vilentas, Enchiridion 46.2

Kas mumus do to? Chylinskio NT, Mt 27.4

Plg. *Cóż nam do tego?* (Gdansko biblija)

- Šiaip slavišką priešdėlį *do* atitinka lietuviška forma *da-* (plg. *da-si-lytėti* ‚paliesti‘ ir lenkų *do-tnąć się* ir pan.).
- Forma *do* yra netipinė ir veikiausiai atsirado dėl konstrukcijos *kas do* įtakos. Antra vertus pastarojoje konstrukcijoje lauktume formos *zo. Taigi abiejų konstrukcijų kontaminacija? Kadangi funkcijos yra visiškai skirtingos, galima galvoti tik apie formalų panašumą kaip kontaminaciją lemiantį veiksny. Pvz.

<i>kas</i>	<i>tai</i>	<i>do</i>	NP
<i>kas</i>	<i>man/tau ...</i>	<i>do</i>	NP

Sintaksinė distribucija

Kas do konstrukcija vartojama:

- Su subjektu *tai*:

Kas tey ira do WIESZPATS kuro bałfa kłausicia, Chylinskio ST Ex 5.2

- NP determinantas

kas do miestas buwo ligus tamuy Chylinskio NT Apreiškimas 18.18

- Koordinacijoje su koks:

zynotu kas do ir kokia tey ira Moterijβkie kuri jo litis: Chylinskio NT Lk 7.39

wiedziałby, która i jaka jest ta niewiasta, co się go dotyka

ἐγίνωσκεν ἂν τίς καὶ ποταπὴ ἡ γυνὴ ἣτις ἄπτεται αὐτοῦ,

Morfosintaksinis variantiškumas

- Įvardis *kas* turi vardininko formą nepriklausomai nuo sintaksinės pozicijos:
Kas do dalą turyme Dowidiep?
(KR: *Kokia mums dalis Dovyde?*)
Chylinskio ST 1 Reges 12.16
- Retkarčiais įvardis *kas* prisitaiko prie sintaksinės aplinkos:
Ką do naudą tureijote tomet iš tu dayktu del kuriu dabar giedziate?
(KR: *Bet kokią naudą turėjote tuomet iš to, ko dabar gėdijatės?*)
Chylinskio NT Rom. 6.21
- Vietoj *ką* randame ir *kokį/kokią*:
Ir ftošis, kad katbes jufump waykey jufu, Kokią turyt tey do służbą?
(KR: *O kai jūsų vaikai klaus: 'Ką reiškia šios apeigos?' atsakysite...*)
Chylinski ST, Ex. 12.26

Leksinis variantiškumas

- Bet įvardis *koks* paliudytas ir tokiam kontekste, kuris reikalauja vardininko:

Kokfâi tâi do Karâlus íóia mufump

Daukša, Postilė 2.32

Koks tey butu do pasweykinimas

Chylinskio NT Lk 1.29

- Gana netipinis atvejis: predikatinis įnagininkas:

betikiu dabar gana fant ifchfakita [...] apie tą Miffche kokiomis toghi do

padugnæmis ir fufiejmu wiffokiu klaiojmu [...] jra (33)

Vaišnoras, Apie popieszischkaie missche

Determinantų frazėse be pagrindinio dėmens

- Po reanalizės, kai *kas do* tampa determinantu, atsiranda strategijos kaip jį vartoti kaip NP pakaitalą, be pagrindinio dėmens (*fused determiner-head construction* pagal CGEL):
- Su skaitvardžiu *vienas* (plg. anglų *which ones*):

Kas do wiens tey ira, jog ir wejaσ ir mariuσ klauzaduσ eft jamuÿ.

Chylinskio NT Mk 4.41

Plg. dabartinėje kalboje: *kas čia per vieni drįsta aiškinti, ...*

- Su dalelyte *jen* (tik Chylinskio biblijoje)

Tie kurie apwiłkti ira bałteys rubejs, kas dojen ira, ir isz kur ateyt?

Chylinskio NT, Apreiškimas 7.13

(plg. *Ci, którzy są obleczeni w szaty białe, co zacz są? i skąd przyszli?*)

Tarpkalbinis variantiškumas

- Klausiamasis įvardis iš principo yra sustabarėjęs, visuose sintaksiniuose kontekstuose išlieka vardininkas, nors pasitaiko nukrypimai (plg. *ką do naudą turite...*)
- Taip pat ten, kur skiriami žmonės (gyvas būtybes) ir (gyvūnus ir) daiktus žymintys įvardžiai, išlaikomas tas pats įvardis:

Co to za człowiek?

** Kto to za człowiek?*

- Išimtis: lenkų *A kto zacz ten Conrad, jeśli można zapytać?* (,kas per vienas tas C.‘)

Plg. *Ci, którzy są obleczeni w szaty białe, co zacz są?*

Tačiau šis pokytis veikiausiai įvyko jau nutrūkus ryšiui su gyva *kas per* konstrukcija: *-cz* yra sustabarėjusi įvardžio *co* (< *czso*) forma, vartojama su prielinksniais (.

Tarpkalbinis variantiškumas

- Prielinksnis yra gana pastovus ir veikiausiai lengviausiai atpažįstamas konstrukcijos elementas, nors galima kelti klausimą, ar liet. *do* yra prielinksnis. Tarminė medžiaga iš LKŽ nurodo į sustabarėjusią formą:

Kas do žodžius šneka senis, nesuprantu.

Kas tau do to, jaunoji mergele, kad kalbėjau su šešioms?

Ne do kiaulei paršai, kad ją pačią svela.

(turėtų būti ne do paršų, plg. nie do prosiąt šwini, kiedy ją smalą)

Neaišku, ar *to* dar yra gyva kilmininko forma.

- Kontaminacija:

Kas dō per vienas žmogus pas jus atejo? (LKŽ)

Tarpkalbinis variantiškumas

- NP linksnio variavimas pirminiame kontekste: panašu, kad kalbos individualiai pasirenka, ar išlaikyti įprastą prielinksnio valdymą, ar ne. Latvių ir čekų kalbose, kur turėtų būti stipresnė vokiečių kalbos įtaka, išlaikomas valdymas.
- Įvairiu mastu kalbos perkelia [*kas per* NP] konstrukciją iš subjekto pozicijos į kitas. Mažiausia ribojimų yra vokiečių kalboje, baltų kalbose griežti ribojimai, tačiau *kas do* konstrukcija senuosiuose lietuvių tekstuose jų nerodo.
- Vartojimas be NP visur labai ribotas, reikalingas NP pakaitalas – *vienas* kaip nežymimasis įvardis (kalbant apie žmones), arba kitas nežymimasis įvardis:

Kas čia per vienas? Kas čia per vieni?

Was ist das für etwas? Was sind das für welche?

*Co to zacz? (zacz < *za-czso)*

Vietoj išvadų

- Gal kas nors norėtų atlikti platų tarpkalbinį tyrimą?
- Kol kas būtų galima pagalvoti apie lietuviškų konstrukcijų *kas do* ir *kas per* tyrimą.